

**«ЛЮДИНА МОРЯ» ЯК СОЦІАЛЬНИЙ РЕСУРС СТАЛОГО
РОЗВИТКУ МОРСЬКИХ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ»**

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ФЕНОМЕН «ЛЮДИНИ МОРЯ» ЯК ПРЕДМЕТ СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ	8
РОЗДІЛ 2. СОЦІОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТРАНСФОРМАЦІЙ І РОЗВИТКУ ПОМОРСЬКОЇ «СОЦІАЛЬНОЇ СУБКУЛЬТУРИ» В СУЧАСНИХ УМОВАХ (НА ПРИКЛАДІ М. ГЕНІЧЕСЬК)	15
ВИСНОВКИ	27
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	29

ВСТУП

Сьогодні Україна переживає період стрімких трансформацій, пов'язаних з корінним реформуванням всього суспільства, всієї системи суспільних відносин, активізації процесів переструктурування соціальних об'єктів, реконфігурації соціальних інститутів загалом, і оновленням багатьох соціально-економічних галузевих структур зокрема. В силу низки причин Україна далеко не повною мірою використовує свою конкурентну перевагу морської держави, маючи вигідне економіко-географічне розташування, що обумовлює можливість успішного розвитку морських галузей, які традиційно забезпечували високі соціальні стандарти добробуту населення і соціокультурного розвитку морських регіонів.

Неперервні й інтенсивні технологічні зміни в морській економіці новітнього часу і підвищення ролі фахівця обумовлює актуалізацію досліджень традиційних культуротвірних чинників і традиційних економічних практик сучасних морських соціумів і професійних страт. Низка Угод про асоціацію між Україною та Європейським Союзом передбачає цілком конкретні заходи, рубриковані морською тематикою і пов'язані з державною морською політикою в частині, що стосується сфери наукових досліджень свідчить, що у процесі ринкових перетворень морська економіка України не відгороджується від світового ринку, а навпаки – за багатьма чинниками уже сьогодні є органічною складовою цього ринку. Відтак актуальним є дослідження видозмін традиційних образів «людини моря», умов її господарювання і соціального розвитку регіональних спільнот виразної «морської» орієнтації. Разом з тим, суспільний запит вказує на перспективність ефективного вивчення цього соціального ресурсу та окреслення перспектив подальшого соціологічного дослідження регіональних поморських спільнот. Вказане вище обумовило вибір теми нашого дослідження «Людина моря» як соціальний ресурс сталого розвитку морських регіонів України».

Стан розробки проблеми. Методологічну основу роботи укладають соціологічні теорії дослідження структури мотивів соціальної дії, форм і методів буденної свідомості, структури людського спілкування, соціального сприйняття, раціональності та ін., як це зроблено в синтезі соціологічних традицій, що йдуть від М. Вебера і Е. Дюркгейма, феноменологічної теорії, орієнтованої на соціологію А. Шюца і символічний інтеракціонізм Дж. Г. Міда та теорію соціального конструктивізму П. Бергера і Т. Лукмана. В своїй роботі ми опирались теоретичні напрацювання і прикладні методологічні розробки й дослідження «людини моря» та морських соціальних субкультур М. Мана, А. Матейко, Л. Янушевського. Підставою для обраного нами підходу слугують міждисциплінарні і галузеві соціологічні напрацювання Н. Глебової, Є. Головахи, О. Злобіної, С. Катаєва, В. Погрібної, Л. Сохань, Л. Сущенко, А. Ручки, та багатьох інших щодо соціальної значимості і змоги продуктивного соціального впливу на побутуючі ідентичності і світогляди, життєві стилі, традиції, професійні норми і суспільні цінності та потреби їх коригування цих процесів у потрібне русло.

Соціально-освітні аспекти проблем, пов'язаних з морегосподарчою, природоресурсною, соціокультурною тощо проблематикою знайшли відбиток в працях В. Дергачова, Ю.Макогона, С. Слющинського, різноаспектно стосуються теми нашого дослідження. Підґрунтям подальших досліджень є також низка соціологічних праць кардіфського центру морських досліджень С. Марагта, Н. Еліса, вітчизняних науковців В. Чигрина, Л. Шафран та інших.

Відсутність комплексних соціологічних та міждисциплінарних досліджень соціокультурних трансформацій в морських регіонах України сьогодні стає завадою для достатньо коректного прогнозування соціальної поведінки мешканців багатьох населених пунктів українського Приазов'я та перспектив економічного й соціального розвитку пов'язаних з морем географічних регіонів. Роботи зазначених вище, та багатьох інших

дослідників вказують на необхідність комплексного соціологічного підходу до вивчення проблем «людини моря», як значного соціального ресурсу сталого розвитку України.

Метою дослідження є обґрунтування напрямків ефективного соціологічного супроводу процесу соціально-економічних змін українського Приазов'я.

Для досягнення вказаної мети нами виконані **наступні завдання**:

- розглянути соціокультурний феномен «людини моря» в контекстах сучасних соціологічних підходів;
- проаналізувати чинники і особливості сучасних соціокультурних трансформацій традиційних професійних страт Приазовського морського регіону на матеріалах соціологічних і міждисциплінарних досліджень;
- виявити перспективні підходи до адаптації традиційних професійних груп поморських регіонів України в умовах трансформування морських галузей економіки на сучасному етапі їх розвитку для зменшення соціальних ризиків;
- на матеріалах соціологічного інтерв'ювання представників професійних рибалок м. Генічеськ виявити перспективні напрямки докладання соціологічних знань і засобів прогностики у вивченні проблематики трансформації трудової діяльності фахівців морських професій регіону.

Об'єкт дослідження: сучасна «Людина моря» в процесі соціально-економічних трансформацій життєвого укладу.

Предмет дослідження: поведінка традиційних соціально-професійних страт українського Приазов'я в умовах соціально-економічних трансформацій.

Гіпотези дослідження:

- успішна професійна адаптація працездатного населення морських регіонів України потребує виявлення соціологічних параметрів трансформації поглядів їх мешканців;

- соціологічний супровід в сучасних українських реаліях є необхідним чинником і методологічною базою формування критеріїв сталого розвитку міських і районних спільнот українського Приазов'я.

Методи дослідження. Для здійснення теоретичних завдань дослідження застосовувались загальнонаукові методи: аналізу – для вивчення стану наукової проблеми й виділення сфери докладання соціологічних знань, метод синтезу – для переосмислення ролі суб'єктів розвитку морської галузі. Для аналізу чинників професійної діяльності на морі нами задіяний аксіологічний і діяльнісний підходи, які дозволяють визначити ціннісні орієнтації і визнати єдність культури та соціальності людини моря як субкультури обумовленої діяльністю людини. Середовищний підхід, історичний і диференційований аналіз чинників розвитку поморської громади дозволив враховувати обумовленість проблем характером динаміки соціокультурних чинників у трудовій діяльності представників морських професій.

Емпіричну базу роботи складають матеріали галузевих статистичних даних, дані галузевих соціологічних досліджень: експертних опитувань, безпосередню участь в яких брала й автор під час проходження виробничих практик з соціології.

Наукова новизна роботи полягає у комплексному дослідженні спрямування і організації співпраці соціологів, органів місцевого самоуправління, експертів економічної, екологічної та ресурснодобувних галузей в контексті вирішення нагальних міських та регіональних проблем в регіонах традиційного активного використання морських природних ресурсів в сучасних умовах.

Теоретичне значення роботи полягає в залученні соціологічного знання до розгляду проблематики професійної страти «людей моря», що доповнює й розширює можливості дослідження професійних страт морської галузі економіки України як вагомого чинника розвитку і модернізації та соціокультурних змін у сучасному українському суспільстві.

Практичне значення отриманих результатів полягає у можливостях застосування ефективного досвіду залучення соціологічних засобів аналізу до розробки ефективних проектів та програм розвитку приморських регіонів України. Отримані результати дають змогу удосконалити методики практичного втілення результатів щодо адаптації і розвитку традиційних професійних груп морського регіону.

Результати дослідження можуть бути використаними для виявлення ефективних шляхів адаптації традиційних професійних груп поморських регіонів України та зменшення соціальних ризиків в умовах трансформування морських галузей економіки на сучасному етапі їх розвитку.

Апробація дослідження: результати дослідження були презентовані на засіданні студентського наукового гуртка «Соціологос» кафедри соціології (вересень 2018 р.), науково – практичній конференції студентів та магістрантів в рамках наукової сесії МДПУ (грудень 2018 р.), на регіональній науково-практичній конференції «Людина і світ» з доповіддю Феномен «людини моря» як предмет соціологічного дослідження (лютий 2019 р.) та впроваджено у навчальний процес в МДПУ при викладанні дисциплін «Спеціальні соціологічні теорії», «Соціологія управління», «Соціологія економіки».

Структура дослідження. Наукова робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних літературних і електронних джерел, додатків. Загальний обсяг роботи складає 30 сторінок.

РОЗДІЛ 1. ФЕНОМЕН «ЛЮДИНИ МОРЯ» ЯК ПРЕДМЕТ СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

В багатьох працях сучасних соціологів, що стосуються широких контекстів досліджень професійних страт, зазначається, що трансформаційні впливи технологічного й інформаційно-глобалізаційного чинників спричиняють значну мінливість позицій морських професій в соціальній структурі спільноти [4, с. 58]. Це означає не лише трансформацію соціально-виробничих стосунків, а й латентні ментальні видозміни значимих донедавна характеристик «людини моря», обумовлені переходом на нові рівні соціальних проявів багатьох соціокультурних рис, притаманних цій суспільній страті, пов'язаних з побутом, традиціями – тобто психологічним, ментальним і самоусвідомлюваним виокремленням себе з інших професійних і соціокультурних страт членами усталених трудових середовищ моряків, рибалок, докерів, корабелів та членами їх сімей. Оскільки особистість всередині професійної страти, що зазнає соціальних змін є одночасно і об'єктом, і суб'єктом соціальних перетворень, то становище людини, що формується як професіонал в складному переплетенні соціальних зв'язків можна проаналізувати на підставі добре відомих соціологічних референтів які підкреслюють усвідомлення людиною суперечливості свого соціального становища на етапі значних суспільних трансформацій.

Сьогодні дослідниками виділяється три вектори окреслення «людини моря», як об'єкту соціологічного дослідження:

1. Людина моря в історично-географічному тлумаченні.
2. Людина моря в соціально-економічному розумінні (морські промислово-економічні галузі, користування природно-рекреативними ресурсами моря).
3. Людина моря в культурно-ментальному (етнокультурні чинники поморських народностей, морські професійні традиції тощо).

4. Людина моря в соціально-психологічному значенні характеристики суб'єкта професійної діяльності.

Крім суто теоретичного значення ці питання можуть набувати практичного забарвлення [20, с. 28].

Саме тому практичним завданням сьогодні фахівці вбачають обґрунтування й коригування соціологічного супроводу процесу розвитку й розбудови морських галузі як засобу формування продуктивного балансу соціальних і економічних чинників в життєдіяльності населення поморських регіонів виявлення їх перспектив їх діяльності в майбутньому.

Тривалий час соціологічні дослідження морської проблематики, проведені в багатьох країнах світу (переважно у Нідерландах, Великобританії, Франції, Італії та країнах Скандинавії), не становили спеціальної соціологічної дисципліни і, зазвичай, входили в сферу декількох спеціалізованих соціологічних розділів, наприклад, соціології праці, соціології освіти, соціології промисловості чи соціології культури. У багатьох випадках такого роду тенденція зберігається дотепер, оскільки не далеко не завжди очевидно є потреба виділення досліджень, наприклад, морських соціальних спільнот, з вищеназваних субдисциплін із метою створення нової. Міжнародна конференція «Martime Sociology» в Новому Орлеані (США) в 1973 року, організована групою дослідників соціологічної морської проблематики, де була започаткована «морська соціологія» для розмежування предметного поля досліджуваних проблем, засвідчує різноманіття сфер активності людей на морі та пов'язаних з морем, певні проблеми з визначенням предмету морської соціології [18].

Наведений вище перелік сфер дослідницьких інтересів та різних ракурсів висвітлення проблем безпосередньо «людини моря» (seafarers), морської спільноти (seafaring communities), особливостей життя та роботи на морі, особливостей портових середовищ, соціальних проблем зайнятості людей моря, виробничих відносин на морі і в портах (industrialrelations), професійних спілок (профспілок) людей моря і портовиків засвідчує, що вже

відпочатково коло інтересів суто соціологічних поступово виокремлювалось з широкого спектру міждисциплінарних досліджень, що пов'язувалися актуальними проблемами з неодмінною морською компонентою [19, с.35].

Цей факт вказує і на потребу збагачення її теоретичної та методологічної рефлексії, оскільки в існуючих емпіричних дослідженнях проблематики морської соціології до її методологічного виокремлення на ґрунті тематичних досліджень загалом переважали й переважають описові тенденції.

Очевидно, що даний перелік, з одного боку, певною мірою був вибіркоким уже б з огляду на поточну актуальність того чи іншого аспекту дослідження, з іншого – на той час не ставилось завдання методологічної систематизації всіх аспектів, виокремлення структури і рівнів дослідження об'єкту. У багатьох випадках такого роду тенденція зберігається дотепер, оскільки не далеко не завжди очевидно є потреба виділення досліджень, наприклад морських соціальних спільнот. Разом з тим, не випадково, що в останні роки у світовій літературі набуває все більшого застосування й популярності термін «морська соціологія» (від англ. Maritime sociology або marine sociology), що набуває, скажімо, в соціологічній польській літературі цілковитого визнання і схвалення, сприймаючись дослідниками поряд з такими термінами, як «морська медицина» або «морська психологія». Дотримання цілісності підходу методом виокремлення «морської тематики» в субдисципліну соціологічної науки, попри всі труднощі і методологічні ризики, пов'язані з різномірністю досліджуваних аспектів «людини моря», засвідчує, поступове виокремлення з широкого спектру міждисциплінарних досліджень саме фахової морської компоненти соціокультурного характеру [19]. Як і щодо решти спеціальних розділів соціології, підставою для інтенсивного розвитку морської соціології стала практична потреба комплексного дослідження специфіки соціального утворення, пов'язаного у даному конкретному випадку з морською діяльністю людини.

Цим визначенням користуються, зазвичай, у трьох різних значеннях. У

найбільш широкому значенні «людьми моря» розуміються різні соціально-професійні категорії працівників морського господарства(економіки), безпосередньо або опосередковано пов'язані з працею і життям на морі. До них можна віднести як моряків і рибалок, так і портових лоцманів, працівників, зайнятих переробкою ресурсів морського дна, а також суднобудівників, докерів та групи фахівців, що займаються управлінням і організацією соціально-економічної діяльністю на морі або в морській сфері, викладачів морських шкіл і дослідників, що вивчають різноманітні аспекти морського середовища. У проміжному, середньому значенні під назвою «люди моря» маються на увазі лише представники соціально-професійних категорій, пов'язаних безпосередньо з роботою і життям на морі, тобто, сюди зараховуються не тільки моряки і рибалки, але й портові лоцмани та інші працівники. У вузькому розумінні «людей моря», згідно визначення Л. Янушевського, фахівці багатьох морських професій відрізняються від інших соціально-професійних категорій морського господарства (економіки) як об'єктивними критеріями професійної діяльності, так і суб'єктивними (ментальними) характеристиками [20, с. 145]. Інший польський дослідник, піонер в ужитку терміну «соціологія людей моря», А. Matejko, одним з перших звернувши увагу на потребу соціологічних досліджень соціальних спільнот, члени яких працюють і живуть на морі, підставою для виокремлення вважає те, що глибинна специфіка базових характеристик найбезпосереднішим чином стосується усталення у соціальних характеристиках професійних прошарків і спільнот, орієнтованих на професійну діяльність у морі не тільки ментального чинника їх соціальної свідомості, а утворення цілісного стержня цього особливого типу соціальності і психологічної культури особистості, що продукується історично специфікою виховання і професіоналізації вказаної професійної групи [21, с. 36].

На нашу думку, саме вузьке визначення «люди моря» є основним і найбільш коректним для ужитку в соціології людини, оскільки зачіпає

глибинну специфіку базових характеристик і безпосередньо стосується усталення у сучасному побуті спільнот, орієнтованих на море, не тільки ментального чинника їх соціальної свідомості, а утворення цілісного стрижня особливого типу психологічної культури особистості, що продукується історично специфікою виховання і професіоналізації вказаної страти.

Методологічною основою розглянутого вище підходу дослідники вбачають соціологічну теорію, що обґрунтовується у дослідженні структури мотивів соціальної дії, форм і методів буденної свідомості, структури людського спілкування, соціального сприйняття, раціональності та ін., як це зроблено в синтезі соціологічних традицій, що йдуть від М. Вебера і Е. Дюркгейма, феноменологічної теорії, орієнтованої на соціологію А. Шюца і символічний інтеракціонізм Дж. Г. Міда. Зазначимо, що важливе місце в обґрунтуванні відводиться теорії соціального конструктивізму П. Бергера і Т. Лукмана [1], що визначає людську реальність як реальність соціально сконструйовану і приділяє особливу увагу дослідженню взаємозв'язків між інститутами і легітимізує їх «символічним універсумом» – у нашому випадку засади інтеграції багатьох професійних і культурних елементи соціальної свідомості фахівців, що дозволяють виникнути поняттю «люди моря». Тобто, специфіку виокремлення такого підходу «укладає і те знання, що розвивається, передається і зберігається в соціальних ситуаціях, в результаті чого воно стає засадничою реальністю для компетенцій людини, оскільки у нашому випадку етапу формування фахівця морського транспорту, ми маємо справу із аналізом соціального конструювання реальності «людини моря», чий світ усвідомлюється як такий, що складається з безлічі реальностей, серед яких – «море», як реальність повсякденного життя і, в певному сенсі «інтерсуб'єктивний світ», що розділяється з іншими людьми» [3, с. 14].

В цьому контексті дослідник Н. Глебова вказує, що визначення предмету змушує нас розглядати соціальний об'єкт крізь призму таких, достатньо незвичних для вітчизняної соціології категорій, як соціальна

«морська субкультура», власне маючи на меті типологію соціальних характеристик фахівця засобами «морської соціології» [4, с. 54 -67].

Виходячи з різноманіття теоретичних напрацювань, автору на даному етапі дослідження вбачаються доцільною деталізація об'єкту соціологічного дослідження «людини моря» в наступних аспектах:

- аналіз феномену «людини моря» в історично-географічному тлумаченні;
- аналіз феномену «людини моря» в контексті соціально-економічної стратифікації сучасних морських промислово-економічних та рекреативних галузей морського природокористування;
- аналіз поняття «людина моря» в контекстах сучасних міждисциплінарних дослідженнях культурно-ментальних чинників і соціально-психологічних професійних аспектів;
- концептуалізація поняття «людина моря» в субдисциплінарних соціологічних підходах [3].

Дослідження вказують на багато особливостей й проблемних площин, що пов'язуються з високими вимогами до професійної підготовки, мобільності і соціальної адаптивності професійних страт в умовах глобалізації [15, с. 23]. А дослідження соціально значимих аспектів професіоналізації в сучасних умовах констатують значне відставання вивчення груп «соціотехнічних професій» від груп соціонімічних фахівців щодо якості взаємодії в колективі та соціальному середовищі загалом [16].

Вказані суттєві обумови відбиті в науковій рефлексії щодо методологічного обґрунтування дослідження соціальних аспектів, що впливають на їх розвиток як соціально-професійних груп морських регіонів і задаються «особливим» характером умов праці. Аспекти соціальної взаємодії як чинника становлення і розвитку професійних груп сьогодні різною мірою є предметом аналізу соціології професії, соціології праці, а також економічної соціології (у контексті аналізу ринку праці) [10, с. 192]. Шляхом вирішення проблеми комплексного підходу може стати її концептуалізація на

засадах аналізу й подальшого розвитку засобами і методами широкого спектру напрацювань академічної науки, зокрема соціології професій [12].

Розгляд еволюції соціологічних підходів дозволяє В. Погрібній виснувати, що сучасна професіоналізація є «соціальним механізмом диференціації та спеціалізації, який «...функціонує як засіб розвитку змісту праці», в якому набувають великого значення професійна компетенція, етичний кодекс, механізм внутрішньо-професійного контролю, особливої професійної культури тощо» [10, с.192]. Наразі можемо констатувати, що корпусом вітчизняних соціальних наук довгий час опускалась з поля зору проблема дослідження регіонального «морського аспекту» формування історично-ментальної, природо-культурної, економічної й професійної орієнтації населення приморських зон нашої країни, омешканої четвертою частиною її населення. Оскільки у нашому випадку, ми маємо справу із аналізом соціального конструювання реальності «людини моря», чий світ складається з безлічі реальностей, серед яких – «море», як реальність повсякденного життя і, в певному сенсі «інтерсуб'єктивний світ», що розділяється з іншими людьми» [3, с. 11].

Таким чином, аналіз наукових і статистичних джерел з залученням фахового аналізу ситуації та експертних оцінок дозволили нам попередньо виснувати, що соціологічні аспекти вивчення проблем морських спільнот приморських регіонів країни сьогодні є структурною компонентою наукового обґрунтування засад сталого розвитку України як традиційної морської спільноти, що є цілком співзвучним і суспільним запитам цих громад сьогодні, і тим концептам, що ґрунтуються на висновках багатьох вітчизняних і міжнародних науково-академічних дебатів [7; 16].

Наступний розділ нашої роботи присвячений історично-соціологічному аналізу проблем соціального розвитку поморського міста Генічеськ та виявленню шляхів зменшення соціальних ризиків життєдіяльності поморських громад в умовах трансформування морських галузей економіки на сучасному етапі їх розвитку.

РОЗДІЛ 2. СОЦІОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТРАНСФОРМАЦІЙ І РОЗВИТКУ ПОМОРСЬКОЇ «СОЦІАЛЬНОЇ СУБКУЛЬТУРИ» В СУЧАСНИХ УМОВАХ (на прикладі м. Генічеськ)

Українські соціологи одностайно вказують на те, що існує група регіонів, історичні процеси розвитку яких відзначаючись високою соціодинамікою завдяки саме морському чиннику, в тому числі розвитком перспективних галузей приморських територій і розробки морських ресурсів. У нинішніх геополітичних умовах це завдання набуває особливої актуальності у зв'язку з тимчасовою втратою Україною Криму, разом із зосередженими там для забезпечення ефективної морегосподарської діяльності науковими, інформаційними, матеріально-технічними ресурсами. Оскільки у процесі ринкових перетворень морська економіка країни не відгороджується від світового ринку.

Місто Генічеськ виступає яскравим прикладом типової міської приморської громади, для життя якої надзвичайно важливим є морський середовищний чинник. Згідно офіційних статистичних даних, на 01.01.2018 року чисельність постійного населення на території Генічеської міської ради становила 20 135 чол., а основною тенденцією демографічного стану міста сьогодні є стійке зменшення чисельності населення (показники природного і міграційного руху мають від'ємний знак), а також старіння населення [11]. Історично Генічеськ був портовим містом, приймаючи кораблі з десятків країн. На певних етапах саме порт годував місто (вже 1908 року на вантажних роботах в ньому щоденно було зайнято до 800 осіб), іноземні моряки, відправники й отримувачі вантажів з різних куточків краю потребували даху і їжі [1]. В 30-роки минулого століття річний вантажообіг порту становив до 100 тис.тон на рік, хоча дореволюційного обсягу робіт(близько 400 000 тон щорічно) порт більше ніколи не досягав, а на рейді стояв лише вітчизняний каботажний флот. За даними 2008 року кількість працівників порту становила лише 40 осіб (транспортна обробка

вантажів вказана єдиним видом діяльності порту, і зараз порт практично не працює, хоча ще десять років тому існували плани інвестиційного розвитку та створення 150-200 робочих місць [1].

Аналіз Програми соціально-економічного та культурного розвитку міста Генічеська на 2018 рік показує, що основні пріоритети розвитку економіки міста на даному етапі відводяться переважним чином туристичній галузі та рекреаційній сфері. Її розвиток істотним чином впливає на такі сектори економіки, як транспорт, торгівля, зв'язок, будівництво, виробництво товарів народного споживання та розглядається як перспективний напрямок розвитку економіки міста в цілому [11]. Згідно зазначеному джерелу до ознак ринку праці в місті слід віднести сезонний характер головних видів діяльності містян, що обумовлено насамперед попитом на робочу силу в оздоровчий період. Потоки туристів і відпочивальників сприяють також розвитку сезонної торгівлі, що також сприяє зайнятості та самозайнятості населення міста. «Морський ресурс» зайнятості містян, згідно указаної Програми, доповнюється перспективами використання природних ресурсів: морських рослинних ресурсів – (зоостера (камки), що може використовуватись як утеплювач, а також у лікувальних цілях (значний вміст йоду), піщано-черепашкової суміші та глини, що можуть бути використовувані для місцевих цілей, як і йодоване повітря узбережжя Сиваша та Азовського моря, які сприяють лікуванню легеневих хвороб. Крім останньої позиції в переліку природних ресурсів, ефективність використання якої в економічному й соціальному вимірі облікується і відбивається урахуванням кількості відпочивальників і вартості послуг, наданих оздоровчою сферою економіки міста, в Програмі розвитку міста і району на сьогодні фактично відсутня інформація як щодо обсягів, так і щодо прогнозів ефективності використання природних ресурсів регіону його мешканцями. Не секрет, що відпочинок на морі серед інших специфічних особливостей вирізняється характерною пропозицією до ужитку великої кількості морепродуктів, насамперед – продуктів з риби, креветки, молюсків

тощо. Очевидні і немалі розміри такої пропозиції, яка майже не піддається обліку в кількісних показниках. Тому важко заперечувати, що на сьогодні рибальство – один із безпосередніх і основних видів сезонного заробітку щонайменше сотень людей, що мешкають на прибережних територіях, зокрема міста Генічеська та однойменного району. Не слід забувати, що ще зовсім нещодавно вилов і переробка риби були однією з основних регіональних галузей господарства.

Разом з тим, тенденції розвитку присиваського регіону, незалежно від нинішнього стану промислового рибальства, вказує на потребу уваги до цього чинника добробуту мешканців регіону, що опосередковано відбивається даними досліджень думки мешканців регіону попередніх років. Так, згідно соціо-екологічного дослідження в рамках Чорноморської програми Ветландс Інтернешнл 2005 року, більше ніж 17 % опитуваних море вбачається насамперед джерелом видобутку риби [7, с. 37] , що певною мірою засвідчує привабливість морського рибного промислу для певної категорії мешканців м. Генічеськ. На жаль, відсутність офіційної статистики в інформативних джерелах щодо об'ємів промислового і любительського видобутку морепродуктів конкретно по регіону, а також даних щодо розмірів тіньового промислу не дозволяє отримати більш-менш повну кількісну картину щодо ситуації з перспективами цього виду діяльності для регіону. Очевидно, що широкомасштабний видобуток не може обійтися без таких видів діяльності, як ремонт суден, обробка риби, мережа реалізації, управління морськими біоресурсами, включаючи їх дослідження, і контроль їх раціонального використання, тобто всі ті напрямки, які складають рибогосподарський комплекс в цілому. У цьому контексті нашої роботи доцільно навести наступні статистичні дані, почерпнуті з відкритих джерел.

Аналіз ситуації з морськими промислами на даному етапі, зокрема рибальством на Азовському морському побережжі вказує, що хоча вилов риби в Азовському морі забезпечує більш ніж половину всього українського рибного промислу і, згідно зі статистикою в 2017 році на частку Азовського і

Чорного морів припали 42,7 тис. тонн вилову водних біоресурсів, або 52% від загального обсягу вилову, причому 37,5 тис. тонн виловили в Азовському морі. Дані за перше півріччя свідчать про значне скорочення промислу(скажімо, перше півріччя 2018 року в Азовському і Чорному морі було виловлено 1435,6 тонн (у 2017 році - 5581,2 тонн) бичка, а промисел усіх водних біоресурсів в Азовському морі знизився майже вдвічі та склав 5,6 тис. тонн проти 11 тис. тонн у 2017 році.) [3]. Станом на січень 2019 року в Азовському морі у України є близько 40 одиниць середньотоннажних рибальських суден. Це більш ніж 400 осіб екіпажів, плюс обслуговуючий персонал – загалом мова йде про тисячі працівників, яких при зупинці вилову риби потрібно буде якось працевлаштувати [14].

Разом з тим, вітчизняні фахівці стверджують, що для того, щоб щоб зберегти рибну галузь для економіки України, необхідно її переформувати, зробивши особливий акцент на розвиток аква- та марикультури. Сьогодні світові тенденції засвідчують розвитку рибництва. Згідно з Програмою сільськогосподарської організації ООН (ФАО) до 2020 р. споживчий кошик населення планети на 65 % буде поповнюватися рибою, вирощеної в аква- або марикультурі, і тільки 35 % будуть забезпечуватися надходженнями від вилову із дикої природи [14].

Не менш важливий у цьому контексті сьогодні і політичний чинник, пов'язаний, насамперед з агресією РФ. У відкритому Зверненні до центральних органів влади «Яке майбутнє у вітчизняного рибного промислу на Азовському морі?» провідних вітчизняних суб'єктів господарювання, що ведуть промисел риби на Чорному та Азовському морі акцентується увага на проблемі нормалізації безпеки рибного морського промислу, оскільки : «Сьогодні в зв'язку з напруженою обстановкою є реальна загроза свободі і життю рибалок, що ведуть промисел у водах Азовського моря. У будь-який момент вони можуть бути захоплені прикордонниками ФСБ Росії».

Як можемо бачити, господарники фактично не ставлять під сумнів всю непередбачуваність наслідків припинення галузевої діяльності на морі для

успішної соціальної регіональної політики в довготерміновій перспективі, і зазначають, що «ситуація може вийти з-під контролю, і це призведе до непередбачуваних наслідків. В даний час українські рибалки можуть втратити промисел на Азовському морі. Це буде колосальним ударом по всій вітчизняній рибній галузі» [3].

Очевидно, що виходячи з вищенаведеного і беручи до уваги потребу сталого розвитку, питання економічного і соціального розвитку регіону і соціокультурні запити мешканців повинні розглядатися у нерозривній єдності. Плани розвитку регіону повинні враховувати політичні, правові, економічні, соціальні, екологічні, культурні та інші аспекти розвитку і прагнути збалансувати ці компоненти з тим, щоб забезпечити його гармонійний розвиток. Найбільш важливо забезпечити такий економічний і соціальний розвиток регіону, що враховував би чинник ставлення населення до проблемних аспектів трудової діяльності, пов'язаної з традиційними ментальними характеристиками мешканців регіону.

Як можемо бачити з історії економічного розвитку м. Генічеськ та регіону, міське і сільське населення Присивашся зіткнулося з низкою проблем. Мешканці Генічеська і району мають можливість реально і безпосередньо стикатися з антропогенними та іншими чинниками впливів на природне морське середовище і традиційний уклад життя, разом з тим, значною мірою є учасником цих впливів. Тому з наявних аналітичних джерел для ілюстрації певних тенденцій життя мешканців краю ми обрали аналіз даних соціологічного дослідження рівня екологічної свідомості населення присивашського регіону, отриманих в рамках Чорноморської програми Ветландс Інтернешнл, 2005 (600 респондентів, письмове (анкетне), за репрезентативною пропорційною вибіркою, грудень 2004 р) [7]. оскільки аналіз даних про вплив стану природи на рівень добробуту та здоров'я тощо, дозволяє відстежувати і значимість ролі природного середовища(моря, лиману тощо) в життєдіяльності місцевого населення.

Насамперед зазначимо, що згідно даних використаного нами дослідження, більшість присивашців – 55,4% сподіваються, що життя покращиться, 15,5% думають, що життя не зміниться, песимістів (тих, що очікують погіршення життя) – 2,8%.), а 53,1% опитаних сподіваються знайти роботу в місті і районі(25, 0 % мають у цьому великі сумніви) [8].

Морське природне середовище і можливість (проблемність) ним користатись задля власного добробуту так чи інакше присутнє в самоусвідомленні жителів Генічеська і району. Про це свідчать показники екологічної тривоги місцевих жителів від ефектів приватизації землі, промислового видобутку солі та інших мінеральних ресурсів, розповсюдження браконьєрських полювання і риболовлі тощо.

Аналіз даних соціологічного дослідження рівня екологічної свідомості населення присивашського регіону, дозволяє пролити певне світло і на те, про що власне турбуються присивашці, коли стверджують, що турбуються про стан природи. Відповідь на питання: «Чим для Вас є природа Сиваша і Присивашся?» продемонструвала розподіл, що виказує типові для поморського регіону тенденції ціннісного ставлення місцевого населення, а саме:

- демонструє провідну роль рекреаційного чинника в ціннісному ставленні до природного середовища – для 38,3% місцевого населення Сиваш і Присивашся є місцем відпочинку.

Другою за ступенем поширеності (29,6%) цінністю є «патріотичне» ставлення до поморського природного середовища – воно сприймається як рідний край, батьківщина.

Третю позицію займають такі ціннісні відносини як естетичне – 16,3% і прагматичне (риболовля) – 16,7%. Чимось єдиним у своєму роді (самоцінним середовищним об'єктом) і унікальним сприймає природне середовище лише 5,8% опитуваних. Виразність інших відносин дослідники визначають як незначні [7;8].

Цікавими у контексті нашої роботи є атрибуції причин погіршення стану навколишнього середовища. Так, найважливішою обставиною, що завдає якихось погіршень стану моря і побережжя мешканці м. Генічеська вважають нестачу грошових коштів у підприємств для природоохоронного господарювання – 29,7%. Так само значним, як і економічні причини, мешканці регіону вважають неповажне ставлення до законів, небажання їх виконувати (28,1%), дещо менші показники в таких позицій, як недоліки природоохоронної культури місцевого населення (23,4), бідність, низький рівень доходів населення (20,3%).

Кожен другий (61,5%) мешканець Генічеська та району вважає, що стан навколишнього середовища в його місті (селищі, селі) і його найближчих околицях погіршився; тільки (12,3%) опитаних вважає, що покращився і, 16,9% стверджує, що не змінилося.

Зазначимо, що мешканці Генічеська і району до найперспективніших сфер розвитку місцевої економіки відносили розвиток сфери санаторно-курортного оздоровлення (дуже перспективною цю сферу вважають 56, % опитаних) та розвитку різних видів туризму (40%).

Важливими є оцінки місцевого населення щодо видів використання рибних ресурсів. Серед прихильників рибного промислу, що проживають в м. Генічеську та Генічеському р-ні Херсонської обл. перспективи визначені наступним чином:

- рибний промисел 12,5%;
- риборозведення 57,8%;
- аматорське риболовство 14,1 %;

Зазначимо, що відповіді населення Генічеського району на питання про те, які види використання рибних ресурсів в найбільшою мірою сприяють збереженню навколишнього середовища, майже цілковито збігаються з думкою мешканців присиваських районів Криму – на риборозведення вказали - 57,8% та 57,4% від числа опитаних респондентів відповідно.

Чинники і тенденції соціально-економічного розвитку м. Генічеськ, виявлені в аналізі статистичних джерел тенденції та проблеми розвитку галузі риболовства в Азовському морі, існуюча певна розмитість в позиціях природокористування в Програмі розвитку м. Генічеськ в контексті низки її соціальних аспектів, а також виявлені розглянутим вище соціологічним дослідженням суб'єктних характеристик екологічної свідомості мешканців Генічеська та району в контексті проблем використання ресурсів Азовського моря спонукала нас до спроби соціологічної характеристики мешканців Генічеська – суб'єктів трудової діяльності в галузі риболовства методом структурованого інтерв'ю, результати та попередні висновки з яких наводяться нижче.

Відповіді респондентів структурованого інтерв'ю з діючими професійними рибалками різних вікових категорій дозволили нам зробити наступні висновки.

1. Всі опитані нами професійні рибалки корінні генічани, майже всі змалку знайомі працею на морі.

Найхарактернішими щодо моменту знайомства з працею рибалки є наступні відповіді: *«Ми вирости на березі Азовського моря й ще дітьми ходили ловити рибу на березі рідного містечка. Риболовлею я займаюся вже років зо 25. В мене є своя зареєстрована бригада й усе необхідне для цієї справи»* (Олексій, професійний риболов, 45 років); *«Ми навчилися справі риболовства ще в дитинстві»* (Олексій, професійний риболов, 44 роки); працюю у морі багато років, скільки себе пам'ятаю (Олег, риболов, 50 років)

2. Питання «Де Ви працюєте зараз і як давно?» дозволяє виділити кілька категорій професійних рибалок.

Насамперед, це ті, що бачать роботу рибалки єдиним джерелом заробітку упродовж всього життя. Попри неможливість кількісного обліку тих хто заробляє на життя цим промислом (інколи, або й часто – під виглядом любительського вилову), зазначимо, що з професійних рибалок серед опитаних за нашою попередньою оцінкою до цієї категорії можна

віднести не менше половини активних промисловиків. Ось класичний варіант їх відповідей:

- *«Я працюю на своїй посаді змалечку. Риболовлею я займаюся вже років зо 25. В мене є своя зареєстрована бригада й усе необхідне для цієї справи»* (Олексій, професійний риболов, 45 років);

Іншу категорію укладають ті, хто неодноразово міняв професії, і кого до професійного риболовства(як заробітку) навернула ситуативна необхідність на певному життєвому етапі:

- *«Риболов зараз. Років за 10 тому працював охоронцем у школі, дружина й зараз працює там, прибиральницею. Та необхідно було якось кормити свої двох дочок, тож пішов у море працювати».* (Олексій, риболов, 44 роки);

- *«В мене була важка доля. Через свою дурість в юності я багато байдикував, після дев'ятого класу не пішов отримувати вищу освіту, батьки зробили для мене усе, вони допомагали фінансово, забезпечили домом, машиною, я навіть трошки пропрацював таксистом, однак судилося бути за ґратами. Вже сьомий рік працюю риболовом».*(Руслан, риболов, 41 рік);

- *«Працював зварювальником років за шість тому. На сьогодні я працюю у морі. Стараюся з усіх сил забезпечити свою доньку, сина та дружину. Розумієте, ця робота складна, однак ніде ти не зможеш отримувати добрі гроші, а інколи зовсім нічого».* (Юрій, 29 років, риболов);

3. До окремої категорії слід віднести тих, хто посезонно активно суміщає професійне риболовство з іншими видами професійної діяльності:

- *«У мене бізнес улітку й риболовлею теж займаюся»* (Олександр, 34 роки, риболов);

Серед останньої групи виділимо також категорію рибалок, що твердо переконані в тимчасовості для себе цієї праці:

- *«Хочу залишити цю справу, вагаюся поїхати на заробітки за кордон на термін для початку у два місяці»* (Юрій, 29 років, риболов).

4. Уточнююче питання «Де Ви працювали до 2014 року?», показує, що попри різну мотивацію, всі респонденти тримаються за свою професію, і події останніх років та загострення ситуації в Азовському морі внаслідок агресії РФ мало вплинули на їх ставлення до неї. Визнаючи певні, цілком природні, з точки зору респондентів, труднощі, і відповідаючи на питання, щодо подальшої роботи «Де Ви збираєтеся працювати у майбутньому?» в наступним чином:

- *«Робота важка, сили уже не ті, що були раніше, однак ми впораємося. Моє минуле та майбутнє зв'язане з морем»* (Олексій, професійний риболов, 45 років);

- *«Поки не думав за це»* (Олексій, професійний риболов, 44 роки);

- *«Я не знаю. Вийшов якимось на свого бригадира, який дав мені роботу. Мене нікуди не візьмуть із судимістю»* (Руслан, риболов, 41 рік);

5. Переважна більшість опитаних твердо переконана в продовженні власної професійної кар'єри риболова:

- *«Колись як був ще молодим, навчився на енергетика, й навіть пропрацював у Генічеському РЕСі рік, підпрацьовував охоронцем якимось на харчовому складі у 2008 році, але не судилося. Я люблю працювати на себе й мати добру зарплату. Роботу змінювати не збираюся. Мене усе цілковито задовольняє»* (Олексій, риболов, 45 років)

- *«Професія в нас така, що ми вже розпочали йти по цій дорозі ще давно. Зворотного шляху вже нема. Так, це часто збитки, так, це небезпечно для здоров'я, ми повністю залежимо від моря, погоди, але ж стільки усього пройдено, придбано багато знарядь, апаратури, й взагалі це образ життя вже такий»* (Олег, риболов, 50 років)

- *«Не хочу змінювати роботу»* (Олексій, професійний риболов, 44 роки);

- *«Збираюсь продовжувати працювати тут»*. (Руслан, риболов, 41 рік).

Зазначене вище дозволяє говорити про стійку мотивацію всіх опитаних щодо продовження діяльності і навіть загострення ситуації в Азовському

морі внаслідок агресії РФ, фактично майже не вплинули на бачення себе у професії опитаними нами рибалками м. Генічеськ.

6. Рідко, переважно серед більш молодих рибалок, що працюють не так давно, можна почути думки про наміри зміни діяльності:

- *«Хочу залишити цю справу, вагаюся поїхати на заробітки за кордон на термін для початку у два місяці»* (Юрій, 29 років, риболов);

7. Відповідаючи на питання: «Якщо Ви збираєтесь працювати, чи змінювати свою роботу, то як Ви бачите своє працевлаштування, у якій сфері?», більшість респондентів категоричні щодо бачення власних позитивних перспектив у професії рибалки:

- *«Колись як був ще молодим, навчився на енергетика, й навіть пропрацював у Генічеському РЕСі рік, підпрацьовував охоронцем якимось на харчовому складі у 2008 році, але не судилося. Я люблю працювати на себе й мати добру зарплату. Роботу змінювати не збираюся. Мене усе цілковито задовольняє»* (Олексій, риболов, 45 років);

- *«Професія в нас така, що ми вже розпочали йти по цій дорозі ще давно. Зворотного шляху вже нема. Так, це часто збитки, так, це небезпечно для здоров'я, ми повністю залежимо від моря, погоди, але ж стільки усього пройдено, придбано багато знарядь, апаратури, й взагалі це образ життя вже такий»* (Олег, риболов, 50 років);

- *«Не хочу змінювати роботу»* (Олексій, професійний риболов, 44 роки);

- *«Збираюся продовжувати працювати тут»* (Руслан, риболов, 41 рік);

- *«Ні, свої справи я не залишу»* (Олександр, 34 роки, риболов);

Серед тих хто має інше бачення і має тверді наміри змінити рід діяльності, найхарактернішою є відповідь, що свідчить про вкрай негативне ставлення до умов роботи професійного риболова серед молодшого покоління:

- *«У Польщі на лісництві наприклад. Хоча б стійкий графік й заробіток»* (Юрій, 29 років, риболов).

Найбільш загально специфіку діяльності морського риболова та причини, що найчастіше понукають людей іти з професії характеризують відповіді тих, хто вже не працює в морі:

- *«Зараз я охоронець в готелі, однак в мене великий досвіт праці риболовом. До 2006 року був риболовом. Однак це неймовірно важко. Ти повинен мати залізне здоров'я, нерви, бути готовим підриватися в 4-5 годин вранці й працювати до вечора. Окрім того, дуже важлива складена робота усієї команди, а інколи зустрічаються й розбіжності. Отож я залишив цю справу, не зміг. Ми уже не молоді. Що нам треба? Я працюю й там буде видно як далі буде»* (Михайло, 47 років, у більше 29 років у минулому працював риболовом).

У ході проведення інтерв'ю нами з'ясовано, що професія рибалки потребує від людини багато фізичних сил, витривалості, терпіння. Працює рибалка ненормований робочий день, його графік залежить, в основному, від погодних умов. Важливо вміння людини працювати в команді, розуміти своїх колег з півслова, адже робота рибалки пов'язана з ризиком для життя. Тому всі рибалки – відмінні моряки, і знають морську справу і навігацію в досконалості, і дуже важливо, щоб кожен член команди, крім своїх основних обов'язків, володів іншими, суміжними професіями і зміг замінити колегу. Разом з тим, всі наші респонденти засвідчили достатньо високий рівень доходу і свою внутрішню ментальну причетність до певної культури «людей моря». Таким чином, дані отримані в наведеному вище інтерв'ю, на нашу думку, підтверджують значимість і безальтернативність професійної самореалізації певної частини працездатного населення м. Генічеськ, і увиразнюють актуальність проблеми в контексті економічного розвитку українського поморя загалом.

ВИСНОВКИ

Проведений в рамках нашої роботи аналіз широкого кола теоретичних джерел дозволив нам зробити наступні висновки:

1. Сьогодні дослідниками виділяється такі вектори окреслення «людини моря», як об'єкту соціологічного дослідження: людина моря в історично-географічному тлумаченні; людина моря в соціально-економічному розумінні; людина моря в культурно-ментальному; людина моря в соціально-психологічному значенні характеристики суб'єкта професійної діяльності.
2. Соціологічні аспекти вивчення проблем морських спільнот приморських регіонів сьогодні є структурною компонентою наукового обґрунтування засад сталого розвитку України як традиційної морської спільноти, що ґрунтуються на висновках вітчизняних і міжнародних науково-академічних дебатів навколо шляхів втілення ідеї сталого європейського розвитку.
3. Констатуємо, що сьогодні «морська» тематика лишається прерогативою природничих та економічних досліджень, соціологічна наука ґрунтується в своїх підходах на завданнях сталого суспільного розвитку, що вимагає соціологічно-обґрунтованого підходу для розуміння суб'єктивних механізмів формування і механізмів зворотних впливів ментального «чинника моря» в свідомості «людини моря» на чинники антропо- і соціокультурних регіонів.
4. Попередній аналіз виявлених у галузевих дослідженнях чинників дозволяє нам виснувати *наступне*: - дослідження працівників морських професій зі структурної і динамічної точки зору як певної соціально-професійної категорії і соціокультурного феномену потребує критеріїв її вирізнення в світлі даних з різних розділів соціології – соціології виховання, соціології сім'ї, соціології освіти, водно-транспортної галузевої соціології, соціології соціальних спільнот (територіальних, соціально-професійних категорій), соціології різних соціальних процесів (напр., інтеграції або дезінтеграції, трудової міграції тощо); існуючі соціальні стереотипи суто антропологічного, психологічного, і політичного походження (етно-культурного, ментального, конфесійного, ідеологічного тощо характеру), ускладнюють розгляд морської

професійної і приморської соціальної регіональної субкультури і потребують окремих досліджень.

5. З'ясовано що вивчення проблеми «людини моря» конкретної регіональної спільноти засобами емпірично-соціологічного дослідження потребує попереднього аналізу широкого кола економічних, соціальних, правових, професійних, культурних та інших чинників його формування, .

6. Розглянуті в емпіричній частині нашого дослідження чинники і тенденції соціально-економічного розвитку м. Генічеськ в контексті аналізу суб'єктних характеристик екологічної свідомості мешканців та проблеми розвитку галузі риболовства в Азовському морі дозволили виявити характерні проблеми суб'єктів трудової діяльності в галузі риболовства, які були підтверджені в авторському дослідженні методом структурованого інтерв'ю.

7. З'ясовано, що питання економічного і соціального розвитку регіону і соціокультурні запити мешканців повинні розглядатися у нерозривній єдності: плани розвитку регіону повинні враховувати політичні, правові, економічні, соціальні, екологічні, культурні аспекти розвитку і прагнути збалансувати ці компоненти.

8. Оскільки завдання «соціології моря», на нашу думку, полягає у тому, щоб забезпечити експертів якомога повнішими науковими даними щодо стану соціально-культурного і трудового середовища та надати дієву методологією їх моніторингу як перспективного засобу прогностики і управління процесами соціального розвитку, актуальними напрямками соціологічних досліджень приморського регіону вважаємо з'ясування наступних чинників: впливів соціально-економічних видозмін в поморських регіонах України на добробут населення; характеристик професійної мобільності та адаптивності населення приморських регіонів України в сучасних умовах.

9. Вважаємо, що виявлені на прикладі м. Генічеськ проблеми соціальних аспектів розвитку є достатньо характерними для громад міст і сіл приморських регіонів України, відтак потреба більш детальних їх досліджень на даному етапі є цілком співзвучною суспільним запитам цих громад.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Баланчук И.Я. Порт — сердце города www.genichesk.com.ua/pp/11/port/
2. Бергер П. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман. — Москва : Медиум, 1995. — 323 с.
3. Відкрите Звернення до центральних органів влади «Яке майбутнє у вітчизняного рибного промислу на Азовському морі?»
<https://newspravda.com/.../2-vidkryte-zvernennia-do-tsentral...>
4. Глебова Н. І. Засади дослідження соціокультурного феномену «Людина моря» в контексті соціологічних практик/ Н. І. Глебова // Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Філософія, культурологія, соціологія, 2016. — с. 54-67
5. Глебова Н. І. «Людина моря» в українських контекстах як предмет соціологічного дискурсу/ Н. І.Глебова // Вісник Одеського національного університету. Серія: Соціологія і політичні науки / Одес. нац. ун-т ім. І.І. Мечнікова. — Одеса: Вид-во ОНУ ім. І.І. Мечнікова, 2016. — С.9-19.
6. Куковська Т. С. Повернутися обличчям до моря / Т. С. Куковська. Наукові форуми // Вісн. НАН України, 2015, № 11.
7. Марушевский Г. Б., Костюшин В. А., Сioxин В. Д. Сиваш: природа и люди. - Киев: Черноморская программа Ветландс Интернешнл, 2005. □ 80 с.
8. Матеріали аналітичного звіту «Екологічна свідомість населення присивашського регіону в контексті створення Сиваського національного природного парку»: Киев-Мелитополь – 2005.
9. Міжнародний науковий форум «Морська стратегія держави. Розвиток та реалізація морського потенціалу України» 28.02.2015 28 квітня 2015 р. Національний інститут стратегічних досліджень м. Київ: - <http://www.niss.gov.ua/articles/1787/>
10. Погрібна В. Л. Соціологія професіоналізму : монографія / В. Л. Погрібна. — К. : Алерта : КНТ: ЦУЛ, 2008. — 336 с.
11. Програма соціально-економічного та культурного розвитку міста Генічеська на 2018 рік www.genich-rada.gov.ua/wp.../Programa-2018-miska.doc

12. Сохань Л.В. Стилi життя: панорама змін /. Сохань Л.В. - К., 2008. - 128 с.
13. Соціо-екологічні аспекти природоохоронних стратегій (Сиваш – 2004) / Звіт по темі № ВП-15 від 1 листопада 2004 р. – Київ: ІнтерЕкоЦентр, 2004. – 115 с.
14. Чи буде Україна з рибою? <https://dilovyi.info/chy-bude-ukrayina-z-ryboyu> Січень 31, 2019
15. Чигрин В. А. Отчет по результатам опроса студентов КГМТУ (Керчь, апрель 2011 г.) / В. А. Чигрин. - Керчь : КГМТУ, 2011. - 128 с.
16. Шафран Л. М. Теория и практика профессионального психофизического отбора моряков/ Л. М. Шафран, Э. М. Псядло. - Одесса: Феникс, 2008. 292 с.
17. Юркова. Т. Що означає море для держави? / День, №67-68,15-16 квітня 20016. С.14.
18. Fields of Studies // Index Specyfifications. University of Wales Institute of Science and Technology. University of Rhode Island Joint Index of Current Maritime Recearch. – Cardiff, 1973
19. Janiszewski L. Socjologia morska – jej predmiot i funkcje / L. Janiszewski, A. Sosnowski // Studia Socjologiczne. – 1983. – №3. – S. 35–59
20. Janiszewski L. Socjologiczne badania nad ludźmi morza / L. Janiszewski // Studia Socjologiczne. – 1971. – №4. – S. 123–147
21. Matejko A. Socjologia ludzi morska / A. Matejko // Tygodnik Morski. – 1964. – №34. – S. 36.